

Zenon Kopański

Podbój Chanatu Syberyjskiego przez Rosję w końcu XVI wieku

Słupskie Studia Historyczne 7, 39-50

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zenon Kopański
WSP Słupsk

PODOBÓJ CHANATU SYBERYJSKIEGO PRZEZ ROSJĘ W KOŃCU XVI WIEKU

W drugiej połowie XVI w. Rosja zapoczątkowała ekspansję terytorialną w kierunku południowo-wschodnim i wschodnim na ziemie zamieszkałe przez ludy niesłowiańskie. Obszary te zajmowały chanaty tatarskie – kazański i astrachański, zawsze groźne dla państwa rosyjskiego. Zwłaszcza Chanat Kazański stwarzał znaczne zagrożenie, szczególnie od 1521 r., kiedy przejęli w nim władzę Girejowie spokrewnieni z chanem krymskim. Zaowocowało to niemal natychmiast groźnym najazdem (w 1521 r.) Tatarów krymskich i kazańskich w głąb ziem rosyjskich, aż po Moskwę. W tym czasie chanaty tatarskie uwikłane były jednak w nieustanne walki wewnętrzne, co poważnie osłabiało ich siłę. Aby zlikwidować stałe zagrożenie ze wschodu, w Moskwie zdecydowano się na zniszczenie samodzielności Chanatu Kazańskiego i włączenie jego terytorium w skład państwa rosyjskiego. W 1552 r. silna armia Iwana IV ruszyła na podobój Chanatu Kazańskiego. Nie pomógł dywersyjny najazd chana krymskiego na Moskwę. 2 października 1552 r. Rosjanie zdobyli Kazań. Przez następne lata trwało opanowywanie całego Chanatu i ostateczne likwidowanie jego samodzielności. Zdobywcy wznosili kolejne twierdze i różne umocnione punkty. Car popierał również akcję misyjną. W Kazaniu utworzono arcybiskupstwo. W Moskwie Iwan IV wykorzystał kazańskie zwycięstwo do apoteozy carskiej władzy. Na pamiątkę tego tryumfu wybudowano cerkiew Pokrowską, wkrótce nazwaną imieniem Wasilija Błażennoga (Błogosławionego).¹

W kilka lat po zdobyciu Kazania, w 1556 r., do Rosji przyłączony został, w zasadzie bez walki, Chanat Astrachański. W ten sposób, wraz

z opanowaniem ujścia Wołgi, całe Powołże znalazło się w granicach państwa rosyjskiego. Dotarcie do Morza Kaspijskiego miało również duże znaczenie gospodarcze. Nowo zdobyte terytoria były bardzo rozległe i urodzajne, jednak słabo zaludnione. Skłoniło to władze moskiewskie do intensywnej akcji osiedleńczej. Zaczęto wznosić nowe miasta spełniające obok funkcji administracyjnych również ważną rolę obronną. Już po śmierci Iwana IV Groźnego powstały nad Wołgą tak ważne ośrodki miejskie, jak: Samara (1586), Carycyn (1589), Saratow (1590). Na terenie Baszkirii założono Ufę (1586).

Zajęcie przez Rosjan środkowego dorzecza Wołgi i Kamy otworzyło drogę do terenów leżących po drugiej stronie Gór Uralskich, drogę do Syberii. Pierwsze kontakty wschodnich Słowian z Syberią pochodzą z czasów bardzo odległych, przypuszczalnie sięgają XI w.² Inicjatywę w nawiązaniu kontaktów z pierwotnymi mieszkańcami północnej Azji podjął Nowogród Wielki. Nowogrodzianie doprowadzili wówczas do kontaktów z mieszkańcami Jugry (inna nazwa: Jungrii), zajmującymi obszar od Peczory do północnych rejonów po obu skłonach Uralu, przypuszczalnie do dolnego Obu. Do Jugry organizowano wyprawy zbrojne w celu wymuszenia daniny, jak również wyprawy kupców i myśliwych, głównie w poszukiwaniu cennych zwierząt futerkowych, zwłaszcza soboli i gronostajów. Prawdopodobnie Nowogrodzianie nie przekraczali wówczas pasma górskiego zadowalając się ustanowieniem kontaktów z mieszkańcami przeduralskich rejonów. Od końca XII w. terytoria od Peczory do Uralu zaliczane były do ziem nowogrodzkich. Była to zależność tylko nominalna, głównie z racji zbyt wielkiego oddalenia od Nowogrodu. Nie przeszkodziło to jednak kupcom wyprawiającym się na te obszary w założeniu specjalnej korporacji – jugorszczyzny³. Gdy w 1478 r. Nowogród został podporządkowany Moskwie również i jego posiadłości na północy i u podnóża Uralu przeszły pod władzę wielkiego księcia moskiewskiego, Iwana III.

Za Uralem rozciągały się posiadłości Chanatu Syberyjskiego. Stolica państwa położona przy ujściu Tobołu do Irtysza nosiła różne nazwy: „Sibir”, „Isker”, „Kaszłyk”. Od pierwszej nazwy cały chanat od końca XV w. zaczęto nazywać syberyjskim, bądź sybirskim. Chanat Syberyjski nie był państwem jednolitym, składał się z wielu drobnych księstw, czyli ulusów. Na ich czele stali, zachowując dużą niezależność, wasale chana – murzowie lub bekwie. Warstwą rządzącą w całym Chanacie

byli Tatarzy. Zajmowali się głównie hodowlą i częściowo rolnictwem. Większość mieszkańców Chanatu stanowiły pierwotne plemiona Wogulów i Chantów. Wogulowie (inna nazwa: Mansowie) zajmowali tereny wzdłuż górnego biegu Tury i na północ w kierunku rzeki Ob. Chanatowie (inaczej – Ostiacy) zamieszkiwali wzdłuż dolnego biegu Irtysza, jak również nad rzeką Ob. Na północ od Chantów koczowali w tundrze Neńcy, zajmujący się głównie hodowlą reniferów. Wogulowie zajmowali się myślistwem, także rolnictwem i pasterstwem. Chanatowie żyli przede wszystkim z rybołówstwa i hodowli (na północy reniferów). Tatarzy, znajdujący się na wyższym stopniu rozwoju cywilizacji, ujarzmiwszy Wogulów i Chantów, zmusili ich do płacenia danin, czyli jasaku, w największym bogactwie Syberii – w futrach. W razie wojny książęta wogulscy i ostiaccy zobowiązani byli do udzielenia zbrojnej pomocy Tatarom. Chanat Syberyjski był słabo zaludniony. Liczbę jego mieszkańców szacuje się w XVI w. na zaledwie 37 tysięcy.⁴

W maju 1483 r., w pięć lat po podporządkowaniu Moskwie Nowogrodu i jego posiadłości na północy, Iwan III zorganizował zbrojną wyprawę do Jugry. Na jej czele stanęli wojewodowie Fiodor Kurbski – Czarny i Iwan Sałyk Trawina.⁵ Po przekroczeniu Uralu weszli do posiadłości Wogulów (Mansów). U ujścia Pełymu do Tawdy doszło do zwycięskiej bitwy z Wogulami. Następnie wojewodowie wkroczyli na terytorium Chanatu Syberyjskiego, gdzie płynąc Tobołem i następnie w dół Irtyszem dotarli do Obu, do posiadłości plemion ugryjskich. Rosjanie wzięli do niewoli kilku przedstawicieli starszyny plemiennej z kniazem Moldanem na czele i w połowie września powrócili do Ustiuga. W roku następnym ugryjscy jeńcy zostali zwolnieni z niewoli po zobowiązaniu się, że zostaną lennikami Moskwy i będą płacić daninę. W kolejnych latach plemiona ugryjskie nie wywiązywały się z narzuconych przez Moskwę stosunków lennych. Doprowadziło to w 1499 r. do zorganizowania kolejnej wyprawy za Ural. Tym razem na czele stali trzech wojewodowie: Siemion Kurbski, Piotr Uszaty i Wasyl Zablocki-Braźnik. Każdy z nich dowodził własnym oddziałem. Łącznie w tej wyprawie wzięło udział blisko 5 tysięcy osób.⁶ Po wtargnięciu w głąb ugryjskiego terytorium wojewodowie wprowadzili w niewolę licznych jeńców, wymuszając w ten sposób ponowne płacenie daniny. Tak więc na przełomie XV i XVI w. Moskwa podporządkowała sobie

terytorium ugryjskie i pobierała z niego daninę. Nie zamierzała włączać wówczas tych ziem do państwa moskiewskiego.

Sytuacja zmieniła się zasadniczo po zdobyciu przez Moskwę Chanatu Kazańskiego. W 1555 r. władca Chanatu Syberyjskiego, Jediger, zwrócił się do cara Iwana IV z prośbą o wzięcie pod opiekę jego ziem. Poddając się Moskwie Jediger chciał w ten sposób zabezpieczyć swoje panowanie przed wewnętrznymi wrogami. Przyjęte przez cara zwierzchnictwo było tylko formalne, jednak nie przeszkodziło mu to do swego tytułu dodać: „Car Obdorska i wszystkich ziem syberyjskich”.⁷ Można przyjąć, że tytuł był nieco na wyrost, tak w odniesieniu do Obdorska (oficjalnie założonego dopiero za panowania jego syna, Fiodora I), jak i do określenia „wszystkich ziem syberyjskich”. Należy jednak pamiętać, że na dworze Iwana IV przez ten zwrot rozumiano ziemie znajdujące się pod panowaniem chana syberyjskiego. W 1556 r. car wyprawił za Ural swego posła Dmitrija Kurowa, który po kilku miesiącach powrócił z daniną w postaci 700 soboli. W następnym roku Jediger przysłał znacznie więcej cennych skór licząc na pomoc Moskwy w utrzymaniu się u władzy. Niewiele jednak to mu pomogło. Iwan IV był zbyt daleko, a konkurencji do władzy blisko. Jak pisze S.M. Sołowjew: „Moskwa nie brała żadnego udziału w wewnętrznych sporach o władzę w Chanacie Syberyjskim, żądała natomiast jednego – daniny”.⁸ Dlatego też car nie zareagował na obalenie Jedigera, gdyż jego następcą, Kuczum, obiecał płacić ustaloną daninę. Wkrótce jednak nowy chan zrzucił uzależnienie od Moskwy i rozpoczął umacnianie niezależności swego państwa. Utrzymywał dobre kontakty z władcą Buchary, chanem Abdullahem. Na prośbę Kuczuma chan bucharski wysłał do Chanatu Syberyjskiego liczną misję religijną w celu krzewienia wśród ludności tego państwa religii islamskiej.⁹

Trwale poddanie Zauralia Moskwie mogło być ugruntowane poprzez znaczne przemieszczenie się osadnictwa rosyjskiego na północny wschód. W tym procesie kolonizacji ziem zauralskich ważną rolę odegrała rodzina Stroganowów (Strogonowów), należąca w pierwszej połowie XVI w. do jednej z najbogatszych rodzin kupieckich w państwie moskiewskim. Podwaliny pod przyszłą potęgę rodu położył Anika Stroganow, który na początku XVI w. osiedlił się w Solwyczegodzku nad Wyczegdą, gdzie założył warzelnię soli.¹⁰ Zajmował się też handlem futrami. Dalszym pomnażaniem rodzinnego majątku zajęli się jego sy-

nowie – Grzegorz i Jakub (Grigorij i Jakow). W 1558 r. Grzegorz Straganow otrzymał od cara Iwana IV przywilej na posiadanie w ziemi permskiej bardzo rozległych obszarów po obu stronach Kamy od ujścia Łyśwy do ujścia Czusowej. Na dwadzieścia lat został zwolniony z płacenia carowi podatku z nowo pozyskanych ziem. W 1568 r. brat Grzegorza, Jakub Stroganow otrzymał podobny przywilej na ziemie leżące nad Kama, od ujścia Czusowej do Łoświńskiego Boru.¹¹ Zwolnienie od podatku na tym obszarze ograniczono do dziesięciu lat.¹² Stroganowowie otrzymali też pozwolenie na utrzymywanie niewielkich oddziałów uzbrojonych w broń palną. Było to konieczne do obrony nowych ziem przed napadami różnych okolicznych plemion. W związku z tym car wyraził zgodę na produkcję saletry, niezbędnej do wyrobu prochu strzelniczego, jednak wyłącznie na potrzeby własne, bez możliwości sprzedaży innym użytkownikom.¹³

Stroganowowie prowadzili energiczną akcję osiedleńczą. Zgodnie z carskim zastrzeżeniem nie wolno im było przyjmować na nowe ziemie ludzi „tjagłych”, tj. obarczonych obowiązkami wobec państwa, i ludzi „piśmiennych” – to znaczy znajdujących się w jakichkolwiek spisach, a także złodziei, zbiegów, rozbójników, itp. Gdyby przybyli z innych miast ludzie „tjagłyje” wraz z żonami i dziećmi, a namiestnicy i właściciele wzywiliby ich do powrotu, to na Straganowowach ciążył obowiązek wysłania ich do poprzedniego miejsca zamieszkania. Kupcy, którzy przyjeżdżali do miast zbudowanych przez Stroganowów mieli prawo prowadzić handel bez opłat celnych. Na nowych ziemiach Stroganowowie mogli bez ograniczeń prowadzić działalność gospodarczą. Car jedynie zastrzegł, aby bez jego pozwolenia nie wydobywano rud srebra, miedzi lub ołowiu.¹⁴ Wszyscy osadnicy, a więc „nietjagłyje” i „niepiśmiennyje”, którzy osiadą w budowanych grodach i na roli, mieli być zwolnieni z wszelkich opłat i podatków na rzecz państwa również na dwadzieścia lat. W latach sześćdziesiątych XVI w. Stroganowowie wybudowali dwa warowne grody-miasta: Kankor (bądź Kankar) i Ketgedan, kilka ostrogów i kilkanaście wsi.¹⁵ Ich posiadłości były narażone na częste napady ze strony Nogajców, Czeremisów i Ostiaków. W 1573 r. wschodnie rejony posiadłości Stroganowów nad rzeką Czusową zaatakował syn (bądź brat, jak sądzą niektórzy historycy) chana syberyjskiego, Mametkul. Powiadomiony o tym fakcie car wyraził zgodę na zorganizowanie przez Stroganowów akcji odwetowej. W ogłoszonej w 1574

r. carskiej gramocie Iwan IV pozwolił przenieść rosyjskie osadnictwo za Ural na zasadach podobnych do ustaleń z 1558 r.¹⁶

Podjęcie się podboju, a później kolonizacji obszarów zauralskich na terytorium Chanatu Syberyjskiego, wymagało od tej potężnej rodziny kupieckiej niezwykle energicznych i kosztownych działań. Trzeba było przygotować się do prowadzenia wojny zaczepnej, jak również być przygotowanym do ewentualnej wojny obronnej, do budowania warowni, gromadzenia zapasów żywności i broni. W zamian za nowe nadania ziem zauralskich Stroganowowie zobowiązali się prowadzić tę wojnę na swój rachunek.¹⁷

Aby opanować Chanat Syberyjski należało zgromadzić odpowiednio liczną ekspedycję zbrojną. Do pokonania chana Kuczuma nie wystarczyli dotychczasowi nieliczni najemnicy Stroganowów oraz posiłkujące ich zbrojne oddziały wywodzące się z miejscowych plemion. Wzmocnienia swego wojskowego potencjału zaczęto upatrywać w zwerbowaniu na służbę wolnych Kozaków grasujących wzdłuż Wołgi.

W XVI w. na kresach państwa rosyjskiego, w stepach nad Donem oraz w rejonie środkowej i dolnej Wołgi, zaczęła kształtować się nowa kategoria ludności, Kozacy. Byli to przeważnie chłopci oraz plebs miejski, którzy uciekając od swoich właścicieli poszukiwali terenów, gdzie ucisk był mniejszy lub w ogóle nie istniał. Zbiegowie łączyli się w większe jednostki o charakterze wojskowym, żyjąc w ciągłym zagrożeniu ze strony różnych plemion stepowych. W miarę upływu czasu Kozacy coraz mniej obawiali się zagrożenia zewnętrznego, a coraz częściej sami stwarzali zagrożenie innym. Szajki Kozaków dońskich napadały na posiadłości tatarskie, na kupców tatarskich, ale nie oszczędzały także statków carskich. Władze rosyjskie organizowały co pewien czas zbrojne wyprawy, krwawo rozprawiając się ze schwytanymi Kozakami. Nie wiele to pomagało, gdyż Kozacy organizowali kolejne, coraz śmielsze wyprawy rabunkowe. Ponieważ większość napadów Kozacy kierowali na posiadłości tatarskie, Moskwa tolerowała te działania jako korzystne dla państwa. Kiedy jednak w 1579 r. Kozacy pod wodzą Iwana Kolco napadli na nogajskie miasto Sarajczyk i doszczętnie je zniszczyli, car Iwan IV wydał na uczestników tego napadu zaocznie karę śmierci.¹⁸ Wtedy właśnie Maksym i Nikita Stroganowowie (synowie nieżyjących już wówczas Grzegorza i Jakuba), oraz ich stryj Siemion, postanowili sprowadzić nad Kamę bitnych Kozaków, którym nad Wołgą zaczęły

zagrozić carskie represje. Kozacy chętnie przyjęli zaproszenie i już w lipcu 1579 r. znaleźli się w gródku nad Czusową.¹⁹ Na czele oddziału liczącego 540 Kozaków stał ataman Jermak Timofiejewicz. W skład oddziału wchodził również inni atamani kozaccy: wspomniany wyżej Iwan Kolco, a także Jakow Michajłow, Nikita Pan i Matwiej Mieszczeriak.²⁰

Na początku września 1581 r. drużyna Jermaka, licząca 840 ludzi, wśród nich 540 Kozaków i 300 najemników Stroganowów, głównie dawnych jeńców, a w ich gronie Niemców, Polaków, Litwinów i nawet Tatarów, ruszyła na podbój Chanatu Syberyjskiego.²¹ Uczestnicy wyprawy, wyposażeni w broń palną i zapasy żywności, popłynęli na wschód. Płynęli Kamą, Czusową do rzeki Sieriebrianki, a stamtąd przenieśli łodzie na Żurawłę, płynącą już po lewym skłonie Uralu. Stąd rzekami Barańczą i Tağił dopłynęli do Tury, gdzie zaczynały się posiadłości chana Kuczuma.²² Następnie Kozacy skierowali się w dół Tury zdobywając po obu stronach liczne osady miejscowej ludności. Tymczasem Kuczum, do którego dotarła wiadomość o pojawieniu się niespodziewanych przybyszów z zachodu, przystąpił do organizowania obrony. Drużyna Jermaka napotykała na coraz większy opór miejscowej ludności. Jednak uzbrojone głównie w łuki oddziały tatarskie nie mogły sprostać przeciwnikom wyposażonym w budzącą przestrasz broń palną. U ujścia Tury do Tobołu rozegrała się zacięta bitwa, w której – mimo ogromnej przewagi liczebnej Tatarów i posiłkujących ich Ostiaków i Wogułów – Kozacy odnieśli zwycięstwo. Kolejne starcie miało miejsce nad Tobolem, między ujściem Tury i Tawdy. Tatarzy ponownie zostali rozbici. 26 października 1581 r. Kozacy znaleźli się już w pobliżu stolicy Iskeru (Sibiru), gdzie doszło do decydującej bitwy. Dowodzący wojskami tatarskimi Mametkul został ranny. Wspierający Tatarów Ostiaci uciekli z pola bitwy. Chan Kuczum obserwujący bitwę ze wzgórza nad Irtyszem, widząc nieuniknioną klęskę swych wojsk, uciekł do stolicy. Zabrał ze swego dworu wszelkie cenne rzeczy i wraz z rodziną oraz częścią starszyny tatarskiej uciekł w step. 23 października drużyna Jermaka wkroczyła do zupełnie opuszczonego Iskeru.²² Zwycięstwo było pełne, lecz okupione dużymi stratami, bowiem zginęło 107 Kozaków. Wkrótce okoliczna ludność, przekonana o trwałym pobycie Kozaków w stolicy, zaczęła wracać do swych siedzib. Aby zjednać przychyłość

zwycięzców, miejscowi, zarówno Tatarzy jak Ostiacy, zaczęli przynosić Kozakom żywność i różne podarki.

Tymczasem na posiadłości Stroganowów, pozbawione zbrojnej ochrony, napadli Wogulowie. Stało się to wkrótce po wyruszeniu drużyny Jermaka na Syberię. Stroganowowie pozbawieni zbrojnych oddziałów nie mogli stawić skutecznej obrony. Szukając ratunku zwrócili się o pomoc do wojewody czerdyńskiego, Wasyla Pielepiecyna. Zdesperowany takim obrotem sprawy wojewoda poskarżył się carowi na Stroganowów, zarzucając im brak roztropności. Wojewoda doniósł carowi, iż Stroganowowie zamiast bronić granic państwa uzbroili kozackich rozbójników i wysłali ich na wschód. We wrześniu 1582 r. Wogulowie napadli na stolicę ziemi permskiej – Czerdyń, za co obwiniał wojewoda również Stroganowów. W połowie września tego roku Iwan IV skierował do Stroganowów pismo z wyrazami niezadowolenia z tego, że bez jego wiedzy przyjęli na służbę nadwołżańskich rozbójników i skierowali ich przeciw Wogułom, którzy byli poddanymi cara. Władca nakazał niezwłocznie zawrócić Kozaków zza Uralu i użyć ich do obrony granic państwa rosyjskiego.²⁴

Niebawem car jednak zmienił zdanie. Oto bowiem wkrótce do Moskwy dotarł wysłannik Jermaka, ataman Iwan Kolco, wraz z licznymi podarunkami w postaci cennych futer i wiadomością o zwycięstwie nad Kuczumem i zajęciu stolicy Chanatu.²⁵ Car darował atamanowi jego wcześniejszy winy, jak również całej drużynie Jermaka formalną niesubordynację i wziął pod swoją opiekę zdobyte ziemie syberyjskie. Jermak prosił przez swego wysłannika o przysłanie mu posiłków, argumentując iż jego niewielki oddział nie utrzyma się wśród wrogo usposobionej ludności, daleko od własnych baz wyjściowych. Iwan IV obiecał wysłać na pomoc Kozakom 500-osobowy oddział wojska pod dowództwem wojewodów Siemiona Bołchowskiego i Iwana Gluchowa.²⁶

Zanim posiłki dotarły do Jermaka, jego drużyna musiała odparać ciągle ataki wojsk Kuczuma, który nie zamierzał rezygnować z walki o odzyskanie Iskeru. W jednej z bitew udało się Kozakom wziąć do niewoli Mamekula. Jermak był przekonany, że Kuczum zechce wykupić swego syna i rozpocznie rokowania w tej sprawie. Chan tatarski jednak nie podjął żadnych działań na rzecz uwolnienia więźnia. Na Kuczuma spadły kolejne nieszczęścia, bowiem przeciw niemu wystąpił książę tatarski Sejdiak, jedyny przedstawiciel poprzednio panującej

dynastii obalonej w 1556 r. Kuczuma odstąpił też murza Karacza, który rozpoczął działania na własną rękę. Karacza próbował nawet szturmować na stolicę, ale poniósł spore straty i został zmuszony do odwrotu.²⁷

W miarę upływu czasu siły Jermaka słabły. Ciągłe walki z Tatarami zmniejszały liczbę Kozaków zdolnych do walki. Jesienią 1582 r. Jermak wysłał do Moskwy drugie poselstwo z zadaniem dostarczenia do stolicy uwięzionego Mametkula i zebranej do tego czasu daniny. W 1583 r. podporządkował sobie kolejne grupy Ostiaków i Wogulów nakładając na nich obowiązek płacenia jasaku. Jesienią 1584 r. dotarła do Kozaków pomoc wysłana jeszcze na polecenie Iwana IV, który zmarł w marcu tego roku. Na czele liczącego 500 osób oddziału stali wspomniani dwaj wojewodowie, Bołchowski i Głuchow. Jednak żywność, którą miano dostarczyć obrońcom Iskeru, Kozacy zjedli po drodze. W czasie zimy 1584/1585 wśród Rosjan zaczął się szerzyć głód. Wielu zmarło, wśród nich wojewoda Bołchowski.

Dopiero wiosną Kozacy uzyskali żywność od okolicznej ludności. Nie udało się jednak w pełni odbudować sił połączonych oddziałów. Sytuacja coraz bardziej wyrównywała się, bowiem Rosjanie tracili siły, a walczący z nimi Tatarzy nabrali doświadczenia w tych zmaganiach.

Nieustępliwym Kuczum postanowił podstępem wywabić Kozaków z miasta. W tym celu rozpuścił wieść o rzekomym zatrzymaniu przez Tatarów kupców bucharskich zdążających do Iskeru.²⁹ Podstęp udał się. Gdy wiadomość dotarła do Jermaka, zebrał on 150 Kozaków i ruszył z odsieczą w górę Irtysza. Bezskutecznie wypatrywano zatrzymanych kupców, jak i oddziałów tatarskich. W czasie noclegu z 5 na 6 sierpnia 1585 r., gdy Kozacy byli pogrążeni we śnie nad brzegiem Irtysza, niedaleko ujścia Wagaju, nastąpił atak oddziałów Kuczuma. Z nocnej rzezi uratował się tylko jeden Kozak i doniósł o tym do Iskeru. Sam Jermak starał się ratować ucieczką, lecz obciążony pancerzem, w czasie próby dostania się do łodzi, utonął w Wagaju. Kozacka załoga na wieść o klęsce nad Irtyszem i śmierci Jermaka opuściła stolicę. Do miasta znów powrócił Kuczum.

Aby nie dopuścić do zmarnowania wysiłku Jermaka i jego Kozaków, władze carskie w Moskwie postanowiły przeznaczyć większe środki na utrzymanie zauralskich terytoriów. Zanim wieść o klęsce Kozaków dotarła do Moskwy, nowy car, Fiodor, wysłał za Ural kolejnego wojewodę, Iwana Mansurowa, który miał zastąpić Iwana Głuchowa. Towa-

rzyszył mu stuosobowy oddział żołnierzy i kilka dział. Dowiedziawszy się o porażce Kozaków popłynął Irtyszem nie w górę, jak pierwotnie planował, lecz w dół. Następnie popłynął w dół Obu, po czym przeprawił się przez Ural i powrócił do Rosji.²⁹ Na początku 1586 r. wyruszyła za Ural kolejna wyprawa 300 strzelców pod wodzą wojewody Wasyla Sukina. W lipcu tego roku strzelcy założyli na brzegu Tury ostróg Tiumień.³⁰ W 1587 r. powrócił na Syberię wojewoda Mansurow wraz z oddziałem 500 żołnierzy. W tym samym roku wojewoda Czulkow założył kolejną warownię u ujścia Tobołu do Irtysza, kilkanaście wiorst od chańskiej stolicy Isker i nazwał ją Tobolskiem. Wkrótce Tobolsk stał się głównym administracyjnym centrum rosyjskiego panowania za Uralem i bazą do nowych wypraw na wschód.

Chan Kuczum jednak nie rezygnował z odzyskania władzy. Jego syn Alej nawet zdobył na krótko Isker, lecz zmuszony został do odwrotu przez księcia Sejdiaka, rywalizującego z Kuczumem. Walki o władzę wśród Tatarów były korzystne dla działań rosyjskich wojewodów, gdyż osłabiały pozycje ich przeciwników. Potwierdzeniem tego stało się rozbicie sił Sejdiaka i uwięzienie samego pretendenta do władzy. Następnie Rosjanie podjęli działania, które miały całkowicie wyeliminować Kuczuma. Na czele nowej zbrojnej ekspedycji liczącej około 1500 osób stanął książę A. Jelecki. Aby zabezpieczyć południowe terytorium Chanatu przed atakiem wojsk Kuczuma, Jelecki wybudował w 1594 r. u ujścia Tary do Irtysza twierdzę Tarę. Przy budowie Tary brało udział ponad 100 Polaków, jeńców z czasów wojen Batorego z Moskwą.³¹

Aby przyspieszyć klęskę Kuczuma, car Fiodor zwrócił się nawet do chana kazachskiego Tewkela o pomoc w pojmaniu syberyjskiego wodza.³² Ponieważ Kuczum nie chciał pójść na żadne układy z Rosjanami, car wyprawił kolejną ekspedycję przeciw niemu. Na czele oddziału liczącego 700 żołnierzy stanął wojewoda Iwan Mossalski. W jego skład wchodził głównie Litwini, Polacy, Kozacy i Tatarzy w służbie rosyjskiej.³³ Mossalskiemu udało się wreszcie doprowadzić do rozstrzygającego starcia. W sierpniu 1589 r. nad Obem, niedaleko ujścia doń małej rzeczki Irmenki, doszło do zaciętej bitwy, w której Kuczum został pobity. Wojownicemu chanowi udało się jeszcze raz umknąć wraz z garstką swych ludzi, jednak cała jego rodzina dostała się do niewoli. Sam Kuczum, nie widząc żadnych szans na dalszy opór, opuszczony

przez swych poddanych, wycofał się na teren Ordy Nogajskiej, gdzie wkrótce został zamordowany przez Kalmuków.³⁴

Cale terytorium w dorzeczu dolnego Obu, dolnego Irtysza, Tobołu i Turyłączone zostało z państwem rosyjskim. Aby zabezpieczyć swoje panowanie Rosjanie zakładali w miejsce zimowisk i umocnionych osad kozackich (ostróg) nowe grody, które później przekształciły się w miasta. Obok wspomnianych już Tiumenia (1586), Tobolska (1587) i Tary (1594), założono Pełym (1592), Bieriozowo (1593), Surgut (1593), Obdorsk (1595), Narym (1596), Wierchoturje (1598).³⁵ Z czasem miasta te rozrosły się do znacznych punktów administracyjno-handlowych i strategiczno-gospodarczych.

Wraz z budową nowych osiedli przybywali na Syberię wolni osadnicy, którym rozdawano ziemię pod uprawę i z reguły na 20 lat zwalniano od wszelkich opłat. Wytyczano nowe drogi, budowano mosty, zakładano wsie, wznoszono cerkwie i inne obiekty cywilizacji. Od czasów Borysa Godunowa tereny zauralskie stały się też miejscem zsyłki dla skazańców. W ślad za oddziałami Kozaków pojawiali się rosyjscy kupcy, którzy chętnie nabywali poszukiwane futra, płacąc za nie głównie sukniem i różnymi wyrobami rosyjskiego rzemiosła. Zapoznawali też tubylców z wódką, co z czasem, jak wszędzie, przynosiło zgubne skutki. Stopniowo zaczęły się też ujawniać i inne negatywne strony kontaktów między znacznie wyżej cywilizacyjnie stojącymi Rosjanami a ludnością tubylczą. Był to rosnący ucisk ekonomiczny, choroby i głód.³⁶

Z uwagi na cenne futra, które można było najłatwiej uzyskać w tajdze, kierunek rosyjskiego parcia na wschód odbywał się głównie północnymi szlakami. Południowe obszary zachodniej Syberii zostawiono na dogodniejszy okres, głównie z powodu obecności na tych terenach bitnych ludów koczowniczych, z reguły wrogo nastawionych do Rosji.

Przypisy

1. A. Andrusicwicz, *Mit Rosji. Studia z dziejów i filozofii rosyjskich elit*, t.1, Rzeszów 1994, s.98
2. Z. Łukawski, *Historia Syberii*, Wrocław 1981, s.52
3. S.W. Bachruszin, *Russskoje prowdżenije za Ural*, (w:) *Naucznyje trudy*, t.3, cz.1, Moskwa 1955, s.138
4. M.N. Tichomirow, *Rossija w XVI stolettii*, Moskwa 1962, s.18

5. S.M. Sołowjew, *Istorija Rossii s drevniejszych wriemien*, kn. III, t.5, Moskwa 1989, s.71
6. Tamże, s.72
7. W. Iwanicki, *Syberia bliżej świata*, Warszawa 1994, s.57
8. S.M. Sołowjew, *Istorija Rossii*, s.664
9. Z. Łukawski, *Dzieje Azji Środkowej*, Kraków 1996, s.194
10. Z. Łukawski, *Historia Syberii*, s.58
11. Tamże, s.58
12. S.M. Sołowjew, *Istorija Rossii*, s.668
13. Tamże, s.668
14. Tamże, s.666
15. N.I. Kostomarov, *Russkaja istorija w ziznieopisanijach jejo gławniejszych diejatieliej*, kn.1, Moskwa 1995, s.424
16. Tamże, s.425
17. S.M. Sołowjew, *Istorija Rossii*, s.670
18. Z. Łukawski, *Historia Syberii*, s.56
19. S.M. Sołowjew, *Istorija Rossii*, s.673. Według Z. Łukawskiego, *Historia Syberii*, s.59, Kozacy pojawili się dopiero w 1580 r.
20. S.M. Sołowjew, *Istorija Rossii*, s.673
21. L. Gumilow, *Od Rusi do Rosji. Szkice z historii etnicznej*, Warszawa 1996, s.238
22. Z. Łukawski, *Historia Syberii*, s.59; S.M. Sołowjew, *Istorija Rossii*, s.676
23. Z. Łukawski, *Historia Syberii*, s.61; S.M. Sołowjew, *Istorija Rossii*, s.677
24. S.M. Sołowjew, *Istorija Rossii*, s.676
25. Z. Łukawski, *Historia Syberii*, s.62
26. N.I. Kostomarov, *Russkaja istorija*, s.427
27. W.A. Serczyk, *Iwan Groźny*, Wrocław 1986. S.161
28. N.I. Kostomarov, *Russkaja istorija*, s.427-428; W.A. Serczyk, *Iwan Groźny*, s.161-166
29. N.I. Kostomarov, *Russkaja istorija*, s.428
30. Z. Łukawski, *Historia Syberii*, s.65
31. Tamże, s.65
32. *Pod stiagom Rossii. Sbornik archiwnych dokumentow*, (Sostawiteli) A.A. Sazonow, G.N. Gierasimowa, Moskwa 1992, s.400
33. A. Kuczyński, *Syberia. Czteryście lat polskiej diaspory*, Wrocław 1993, s.18
34. Z. Łukawski, *Historia Syberii*, s.65
35. L. Bazylow, *Historia Rosji*, t.I, Warszawa 1985, s.192
36. S.G. Skobieliw, *Przyczyny kolebanij czislennosti korjennych sibirskich narodow w XVII-XIX w.*, (w:) *Istoriczeskaja demografija Sibiri*, Sbornik Naucznych Trudow, (red. R.S. Wasiliewskij), Nowosibirsk 1992, s.73